

ÚVOD

1. Studium kulturních jazyků období antiky, středověku a raného novověku přináší především množství důležitých poznatků o vývoji vyjadřovacích prostředků jednotlivých evropských jazyků, dále pak ukazuje na důležité kulturní, myšlenkové, literární a mezi-jazykové kontakty v jednotlivých etapách evropských dějin. Na evropském kontinentu se vedle latiny na západě a řečtiny na východě začínají ve středověku postupně formovat další spisovné jazyky (gótština, stará horní němčina, staroslověnština, anglosaština) a později i jednotlivé jazyky ryze národní (např. italština, stará francouzština, stará čeština, stará angličtina...). Z této skupiny se do jisté míry vymyká staroslověnština, která byla na základě slovanských dialektů okolí Soluně pod vlivem řeckým zformována jako spisovný jazyk sv. Konstantinem-Cyrilem pro šíření křesťanství na Velké Moravě. *Slovanský jazyk* (СЛОВЯНСКИЙ ЦЕРКВЕНЬСКИЙ), jak jej nazývali jeho tehdejší uživatelé, se na rozdíl od všech ostatních jazyků krátce po příchodu soluňských bratrů Konstantina-Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu stal na základě povolení papeže Hadriána II. roku 868 čtvrtým jazykem liturgickým vedle řečtiny, latiny a hebrejštiny. Staroslověnština a na ni navazující církevní slovanština si i přes postupné utváření jednotlivých spisovných slovanských jazyků (zejména v západoslovanském a v západní části jihoslovanského areálu) udržely charakter nadnárodního (mezislovanského) jazyka, který sloužil jako jazyk liturgický a knižní (spisovný) v oblasti Slavia orthodoxa a v Rumunsku až do 18. století.¹

2. **Studium staroslověnského jazyka** je již od počátků odborných zájmů nedílně spojeno s otázkou vlivů, jež na tento jazyk měly dva základní kulturní jazyky té doby, tj. řečtina a latina. Vzhledem k tomu, že do staroslověnštiny byly poríženy až na několik výjimek překlady z řeckých předloh, měla hlavní podíl na utváření staroslověnštiny jakožto spisovného knižního jazyka řečtina, neboť staroslověnštině pomohla formovat vhodné vyjadřovací prostředky napomáhající intelektualizaci jazyka a sloužící k myšlenkově náročnějšímu vyjadřování. Mimo dosud zjištěné vlivy v rovině syntaktické a stylistické měla řečtina přímý vliv na rozvoj staroslověnské slovní zásoby, zejména v terminologii nábožensko-filozofické, liturgické i správní. Vedle přímých přejímek řeckých lexémů řecký slovtvorný model vydatně napomáhal i při tvoření slov z domácího základu a široká sémantika řeckých výrazů byla přenášena do jejich slovanských ekvivalentů.

3. **Lexikální bohatství staroslověnského jazyka** v jeho nejstarší fázi zachytil v úplnosti teprve *Slovník jazyka staroslověnského I.-IV.* (Praha 1966, 1973, 1983, 1997; dále jen SJS), vydávaný zpočátku pod redakcí Josefa Kurze (1901-1972) a po jeho smrti

---

¹ F. V. Mareš, *Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве*. Вопросы языкознания 10/2 (1962) s. 12-23. (Česky pod názvem *Staroslovanský spisovný jazyk ve Velkomoravském státě*. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha 2000, s. 46-60.)

dokončený pod vedením Zoe Hauptové.² *Slovník jazyka staroslověnského*, jímž vyvrcholily všechny dosavadní snahy zachytit slovní zásobu staroslověnštiny, zahrnul s jistými vědomými přesahy všechny památky velkomoravského původu, ať již se dochovaly v období kanonické staroslověnštiny (do konce 11. století) nebo v mladších opisech církevněslovanských. Do tohoto slovníku byly zahrnuty i ty církevněslovanské památky, jejichž vznik se předpokládá v přemyslovských Čechách do konce 11. století. *Slovník jazyka staroslověnského* svou originální koncepcí výrazně přispěl ke konstituování paleoslovenistické lexikografie druhé poloviny 20. století. Na jeho význam a potřebnost ukazuje též jeho reprint, publikovaný v Petrohradě (Sankt-Peterburg 2006). Kromě tohoto slovníku byl v mezinárodní spolupráci sestaven také *Старославянский словарь по рукописям X-XI вв.* (Moskva 1994, druhé fototypické vydání 1999), vzniklý pod redakcí Ralji Michajlovny Cejtin, Radoslava Večerky a Emilie Bláhové, do něhož byly pojaty pouze rukopisy staroslověnského kánonu. K tomuto slovníku zpracovala Zdenka Ribarova *Indexy k Staroslověnskému slovníku / Indexes to the Old Church Slavonic Dictionary / Указатели к Старославянскому словарю* (Praha 2003), jež obsahují heslář slov tohoto slovníku, index variantních podob heslových slov, index homonym, index reflexiv, index proprii, retrogradní a frekvenční slovník, i soupis nových heslových slov, která bude obsahovat chystané druhé vydání. Jak *Slovník jazyka staroslověnského*, tak i *Старославянский словарь по рукописям X-XI вв.* si všimají také jinojazyčných předloh, z nichž bylo do staroslověnštiny překládáno, a u jednotlivých staroslověnských hesel registrují příslušné řecké a latinské paralely. Bohužel tyto pomocné údaje neumožňují vždy zcela přesně postihnout jemné sémantické difference všech užitých lexémů (zvláště sloves) a nuance, uplatněné při překládání z řečtiny (resp. latiny) do staroslověnštiny.

4. Potřeba sestavit řecko-staroslověnský slovník se ve světové paleoslovenistice objevuje zhruba od počátku 20. století, kdy obecně roste zájem o výzkum překladové techniky staroslověnských a církevněslovanských památek. S realizací počítal již roku 1942 J. KURZ při formulaci návrhu *Slovníku jazyka staroslověnského*.³ V témže roce byla při České akademii věd a umění ustavena pod vedením Bohuslava Havránka (1893-1978) Komise pro staroslověnský slovník, která stanovila koncepci, způsob zpracování a přibližný rozsah *Slovníku jazyka staroslověnského*, i kritéria pro výběr staroslověnských pramenů. Excerptní práce byly zahájeny již roku 1943, přičemž paralelně se staroslověnskými excerpty byly pořizovány také obrácené lístky (řecké, latinské nebo starohornoněmecké), kde primárním hlediskem byl jazyk užitých předlohy staroslověnského překladu, takže vedle základní kartotéky staroslověnské vznikla rozsáhlá kartotéka řecko-staroslověnská a dvě menší kartotéky latinsko- a starohornoněmecko-staroslověnská. V roce 1957, kdy začalo zpracování jednotlivých staroslověnských hesel, byla řecká excerptce abecedně seřazena a sloužila jako pomůcka pro vyhledávání staroslověnských synonym, uváděných při jednotlivých heslech *Slovníku jazyka staroslověnského*. V šedesátých letech byly excerptní práce dokonče-

² Vývoj staroslověnské lexikografie shrnul F. V. Mareš, *Altkirchenslavische Lexikographie*, In: Wörterbücher-Dictionaries-Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie. Ed. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand, L. Zgusta. 2. Teilband, Berlin-New York 1990, s. 2255-2268. (Česky pod názvem *Staroslověnská lexikografie*. In: Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha 2000, s. 632-649.)

³ Historie projektu SJS, způsob jeho zpracování a popis zpracování kartotéčních lístků byly popsány na více místech, zejm. viz J. Kurz, *Můj návrh na pokračování v přípravných pracích o staroslověnském slovníku*. (In: Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi. Brno 1948, s. 286-309) nebo J. Kurz, *Slovník jazyka staroslověnského I.*, Praha 1966, s. I-VI.

ny, v první polovině sedmdesátých let byla postupně prováděna kontrola jednotlivých excerpt, materiál byl doplněn o variantní čtení (zvláště u textů biblických) či o nově identifikované řecké předlohy (např. u *Supraslského kodexu*). V této fázi byly listky definitivně utříděny a seřazeny tak, že primárním hlediskem pro třídění je řecká abeceda, druhým staroslověnský ekvivalent, třetím systém řazení jednotlivých staroslověnských památek (viz příloha s. 73). V této době byl materiál kartotéky ještě rozmnožen o text *Napisanija o pravěi věřě*, k němuž se podařilo nalézt řeckou předlohu.⁴ K dalšímu rozšíření řecko-staroslověnské kartotéky o památky kanonické staroslověnské, jež byly nalezeny v klášteře sv. Kateřiny na Sinaji, došlo ve druhé polovině 90. let 20. století. Z tohoto nálezu bylo možné ze čtyř hlaholských rukopisů, které patří ke kanonickým památkám, zařadit do kartotéky pouze dva rukopisy (nová část Sinajského euchologia, cod. glag. 1/N a nová část Sinajského žaltáře, cod. glag. 2/N). Bohužel nebylo možné do kartotéky pojmout lexikální materiál z nejstaršího zlomku mineje (sign. cod. glag. 4/N), neboť nebyl dosud publikován v úplnosti, ani velmi obtížně čitelný rukopis sign. cod. glag. 5/N, nazývaný též *Hlaholský misál*. Vyexcerpován byl též nově objevený a vydaný *Vatikánský palimpsest*, jenž rozšířil počet evangelních textů.

5. Specifika řecko-staroslověnské kartotéky. Důležitým faktorem je skutečnost, že lexikální fond byl do pražských kartoték získáván především z edic staroslověnských památek dostupných v 1. polovině 20. století a jen výjimečně byly využity fotokopie rukopisů u slovanských památek, které byly vydány neúplně nebo edice neexistovala (např. *Grigorovičův parimentk, Zakon sudnyj ljudem, Nomokanon*, v posledních letech také nová část *Euchologia sinajského*). Z toho je zřejmé, že excerptce každé památky je závislá na metodě zpracování použité edice. Odhadem v současné době obsahuje řecko-staroslověnská kartotéka téměř 800.000 lístků. Tento počet je však třeba chápat pouze relativně, neboť některé památky stejného obsahu byly excerptovány společně na jeden lístek (např. excerptce kodexu Mariánského spolu s údaji z kodexu Zografského a pod.); zvláštní listky se pořizovaly jen u rozdílných lexémů nebo z míst, nedoložených v základním rukopise. Determinujícím faktorem je skutečnost, že na rozdíl od staroslověnských lístků, jež uvádějí i kontext, v němž je dané slovo doloženo, řecko-staroslověnské listky registrují pouze příslušné lexémy bez kontextu. Jistý problém představuje také absence určení gramatických kategorií řeckých sloves, kde bez kontextu nelze někdy rozlišit tvarovou homonymii. Až po uspořádání kartotéky se projevil problém v tom, že v takto řazeném materiálu je již velmi obtížné reagovat na nejnovější poznatky o řeckých předlohách či různocteních. Nepřihlíželo se ani k dnes již klasické edici řeckého Nového zákona od K. ALANDA či k vydání řeckého prophetologia od C. HØEGA a G. ZUNTZE při excerptci staroslověnského parimejniku. I přes jistá omezení přinášejí listky řecko-staroslověnské kartotéky řadu cenných údajů, které doposud tradiční lexikografické práce nemohly zachytit. Její význam tkví i v tom, že obsahuje také excerpta těch staroslověnských památek, které nebyly z řady příčin do zpracovávaného *Řecko-staroslověnského indexu* nakonec zařazeny; např. všechny českocírkevněslovanské památky či biblické a jiné citáty některých originálních staroslověnských památek.

6. Vývoj koncepce *Řecko-staroslověnského indexu*. Otázce zpracování řecko-staroslověnské kartotéky do podoby lexikografického díla se věnoval v polovině 70. let zejména Vladimír KYAS (1917-1990). Jeho řešení spočívalo v sestavení dvojjazyčného řecko-staroslověnského slovníku, který by stavbou hesel kopíroval úzus *Slovníku jazyka*

⁴ Podrobnější přehled viz I. Páclová, *Ke koncepci řecko-staroslověnského slovníku*. *Slavia* 55 (1986) s. 238.

staroslověnského. Tento návrh počítal s tím, že u jednotlivých staroslověnských ekvivalentů bude uváděn pouze výčet slovanských památek, ve kterých se daný lexém vyskytuje, doplněný údajem o jeho frekvenci. V roce 1976 proběhlo k této problematice zasedání českých odborníků v oblasti paleoslovenistiky a klasické filologie, kde byly projednány možnosti a způsoby zpracování hesel zamýšleného lexikografického díla. Informaci o zasedání publikoval V. Kyas v příspěvku *Příprava řecko-staroslověnského slovníku* (Listy filologické 101, 1978, 236-238).⁵ Po něm se otázkou koncepce zabývala především Ilona PÁCLOVÁ (1933-1988), která v osmdesátých letech provedla revizi řecko-staroslověnské kartotéky a mezi lety 1985-1988 k ní sestavila podrobný slovníkový heslář. Páclová pečlivě zvážila možnosti kartotéky, zformulovala přesné zásady zpracování řecko-staroslověnského slovníku a publikovala několik ukázkových hesel. Posun oproti návrhu V. Kyase byl v tom, že její návrh počítal s určitým sémantickým rozlišováním řeckých hesel pomocí latinských ekvivalentů a s naznačením některých problémů překladové techniky sloves. Její návrh vyšel pod názvem *Ke koncepci řecko-staroslověnského slovníku* (Slavia 55, 1986, 237-346). Po její smrti se vedení projektu ujala Emilie BLÁHOVÁ, jež se pokusila najít kompromis mezi zamýšleným řecko-staroslověnským slovníkem a některými badateli navrhovaným rozsáhlým řecko-staroslověnským indexem verborum, jehož platnost by však byla pro jisté nejednotnosti excerptce jen relativní. Bláhová modifikovala návrhy svých předchůdců a vypracovala koncepci řecko-staroslověnského indexu tak, aby bylo možné vytěžit z materiálu řecko-staroslověnské kartotéky maximální množství informací a aby toto dílo zároveň doplňovalo údaje *Slovníku jazyka staroslověnského*. Její návrh pak s ukázkovými hesly zveřejnila Jana ŠVÁBOVÁ v článku *Ke koncepci řecko-staroslověnského indexu* (Slavia 60, 1991, 329-335). Projekt tohoto indexu počítal především s pečlivým zpracováním překladové techniky sloves. Podle tohoto návrhu byla jednotlivá řecko-staroslověnská hesla zpracovávána do roku 1996. Pro jiné úkoly paleoslovenistického pracoviště byly práce pozastaveny, k jejich obnovení došlo v roce 2004 znovu pod vedením E. Bláhové. Časový odstup vedl k přehodnocení zamýšleného návrhu a autorský kolektiv se dohodl na několika zjednodušeních, vedoucích k lepší orientaci v heslech. O změnách pojednal a stručný přehled koncepce zpracovávaného *Řecko-staroslověnského indexu* podal Václav ČERMÁK ve stati *K finální podobě Řecko-staroslověnského slovníku-indexu* (Slavia 76, 2007, 39-46).

7. Autoři řecko-staroslověnských hesel. Jednotlivá hesla *Řecko-staroslověnského indexu* začala být zpracovávána od roku 1989 pod vedením E. Bláhové. Práci se kromě ní účastnily Ludmila Pacnerová (v letech 1989-1996), Jana Švábová (1989-1995), Milena Příkrylová (1989-1991) a Petra Fetková-Stankovská (1994-1996). Po obnovení projektu v roce 2004 se opět pod vedením E. Bláhové na pracích podíleli též Zdenka Ribarova, Václav Čermák, Jarmila Vařeková a od roku 2006 též Lukáš Zábranský.

8. *Řecko-staroslověnský index* je výsledkem mnohaletého hledání optimální podoby, do jaké lze co nejpřehledněji zpracovat po dlouhá léta shromažďovaný materiál. Svou koncepcí, způsobem zpracování i pramennou bází bezprostředně navazuje na *Slovník jazyka staroslověnského* a je zamýšlen jako jeho druhá, samostatná část. Oba celky, doplněné dále o paralelně vycházející *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Praha 1989-), tak budou po dokončení tvořit vůbec nejrozsáhlejší a nejpodrobnější zpracování lexikálního fondu staroslověnského jazyka. Termín „index“ je i přes řadu údajů slovníkového charakteru volen v názvu naší lexikografické příručky záměrně již z toho důvodu, že řecké a staroslověnské ekvivalenty jsou uváděny bez sémantického hodnocení, které je možné pro

⁵ Viz též V. Čermák, *Z historie Řecko-staroslověnského indexu*. In: *Církevněslovanská lexikografie* 2006. Praha 2007, s. 53-60.

řečtinu hledat v dostupných řeckých slovnících, pro staroslověnské lexikum ve *Slovníku jazyka staroslověnského*.

9. Do *Řecko-staroslověnského indexu* jsou zahrnuty staroslověnské památky velkomoravského původu s řeckou předlohou i některé texty, vzniklé později, ale dochované v rukopisech do 11. století (Supraslský sborník, Euchologium sinajské). Toto lexikografické dílo si klade za cíl zhodnotit staroslověnskou slovní zásobu z pohledu řeckého lexika, zejména přinést důležité údaje o bohatství a rozsahu staroslověnské synonymie, rozšiřování a specifikaci sémantiky staroslověnských slov vlivem řečtiny, tvoření slov, formování staroslověnských termínů a přejímání slov z řečtiny do staroslověnštiny. Srovnáním řeckého lexika se staroslověnským také lépe vyniknou žánrové či regionální varianty staroslověnské slovní zásoby a individuálnosti překladové techniky. Význam této lexikografické příručky spočívá také v tom, že přinese všechny excerpované řecké ekvivalenty včetně těch, jež nejsou ve *Slovníku jazyka staroslověnského* z nejrůznějších důvodů uvedeny vyčerpávajícím způsobem. Jeho uživatel by však měl mít stále na paměti, že v některých případech představuje řecký lexém pouze paralelu k lexému staroslověnskému, nikoli jeho přímou předlohu, neboť dosud nebyly jednoznačně určeny řecké originály, z nichž byly do staroslověnštiny jednotlivé texty přeloženy. Potřebnost lexikografického díla tohoto druhu dokládají též novější publikace jiných badatelů, např. I. Lysén (И. Люсен) *Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода евангелий* (Uppsala 1995), prezentující materiál čtyř staroslověnských památek evangelních, a *Речник на грчко-црковнословенски лексички паралели* (Скопје 2003), sestavený pod redakcí M. Argirovského, zpracovávající část pramenné báze nově vydávaného slovníku *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* (Скопје, I. 2006), jenž vzniká pod redakcí Z. Ribarové.

10. *Řecko-staroslověnský index* je způsobem zpracování, informacemi v něm obsaženými i rozsahem ve světové slavistice první publikací tohoto druhu. Primárně je určen zejména paleoslovenistům a slavistům, neboť jasně demonstruje formování slovní zásoby prvního knižního jazyka Slovanů, staroslověnštiny, zachycuje vývoj slovní zásoby staroslověnštiny velkomoravského období a naznačuje i další tendence vývoje v oblasti bulharské, makedonské, ruské, chorvatské a srbské včetně percepce velkomoravských památek v pozdějších fázích církevněslovanského jazyka. Cenné poznatky přinese také grecistům, zkoumajícím percepci byzantské kultury u Slovanů, dále též teologům, historikům a historikům umění, badajícím v oblasti „slovanské“ medievalistiky.

Václav Čermák